

ՀՈԳԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՄԼԱՑՈՐԴՆԵՐԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ

Ա. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆԻ

(Հարսնակութիւն և վերջ¹)

Եկեղեցին որոշ օրեր է նշանակել մեռելախնի հոգիները պատ-
ւելու, պաշտելու համար. դրանք են հինգ նաւակարիկներին յա-
ջորդող օրերը—մնունից օրերը. բացի դորանից մի օր էլ յարկա-
պէս եկեղեցում տօնելու համար—Տօն ամենայն սրբոց հնոց եւ
նորոց (Allerseelenfest, Allerheiligen): Մարտը—մեռելաճաշը
օրհնելու համար քահանայի ձեռքով որոշ կրօնական արարողու-
թիւններ են կարդացում և, կարծեմ, Մաշտոցից աղօթքներ կար-
դացում:

Հողուն պնշտօն կատարելը մեռածի մերձաւոր ժառանգների
պարգաւորութիւնն է: Ձինացուն ամենամեծ դժբաղդութիւն շղում
եթէ երեխայ չունի, որ այս պաշտամութիւնը մատուցանէ:²

¹ Տես Մուրճ 1900 թ. № 1:

² Bastian—Preuss. Expedition. (==Ա. Բաստիան.—Պոլսական զինն,
արշաւանք), I, էջ 205:

Արեղեան, նոյնտեղ էջ 20, 21. «Ամեն մէկ մեռելախնի բաժանւած հո-
գին բաց մահաւանդ ծերիւրի հոգին, մահանից լիտոյ առաջին օրերում
և ամբողջ առաջին տարւալ ընթացքում առանձին խնամքի է կարօտուի:
Այդ պարճառով հալ գիւղացու համար անգլաակ մեռելիլ մի մեծ դժբաղ-
դութիւն է. Բայց եթէ մէկը մեռնում է օտարութեան մէջ, ուր հոգու ապ-
րոշներից սպասած հողածութիւնը չանձն առնող մէկը չըկալ, դժբաղդու-
թիւնը աւելի մեծ է»:

Այսպէս է և հայի համար։ Անգաւակ ամուսինները ինքզինքնին խիստ անմխիթար են զգում, որ իրենց ւօջախի կրակը¹ վառ պահող լինելու չէ այլ ևս, որ ազգականների, զնացող եկողի առջև ելուած պիտի փակւի, բայց ամենից աւելի մտապանջութեան նիւթն է այն, որ իրենց հոգու մասին մտածող չի մնալու։ Օգնութեան հնարքը զգնում է սակայն—վերցնում են մէկը իրրեւ որդեգիր, որի վրայ ծանրանում է հոգուն պաշտօն կատարելու պարտաւորութիւնը։ Բայց և եկեղեցին իր վրայ է առնում այս պարտաւորութիւնը։ անգաւակ ամուսինները կարող են իրենց ինչն ու սրացածքը փոխանակ ունէ որդեգրի թողնելու, կտակել եկեղեցուն, և վերջինս տարեկան մէկ կամ մի քանի անգամ (նայած կտակած գումարի քանակութեանը և դրած պայմանին) նոցա հոգւ յիշակին պաշտօն կրկատարէ։ Ամենապահօքն ի հարկէ մի եկեղեցի կառուցանելն է, որովհետեւ ամեն պատարագի ժամանակ նոցա հոգին կը յիշի և կ'աղօթւի յապկապէս զեկեղեցիս շինողաց, երախտաւորաց, պրղարերից։ համար։ Այնքան բազմաթիւ եկեղեցիների գոյութիւնը Հայաստանում այս տեսակէտից հասկանալի է շատնում։ Իւրաքանչիւր քաջափոխին հանդիսած մատուոնները մի մի շամբարաններ են ունէ մէկի՝ մի սուրբի նշխարներով, ուր կայ նաև մի սեղան, տարեկան գէթ մի անգամ նորա հոգուն մէկ պատարագ մատուցանելու համար։

Հողիներն՝ ինչպէս կենդանի մարդիկ, ցանկանում են կերակուել։ Դրա համար նոր հանգուցիալի՝ սենեակում ամբողջ շարաթը մի կտոր հաց և ամանով ջուր են թողնում, այն յալոնի դիտաւորութեամբ, թէ հոգին՝ օրն անմիջապէս չի հոռանում սենեակից, կամ սենեակը կրկին այցելելիս քաղցած և ծարաւ չմնայ։ Ննջեցեալին պատանքելիս՝ բերանումը մի կտոր նշխարք են դնում և կամ հէնց մի կտոր հաց սրտի վրայ են քցում և այնպէս² թաղում։ «Ընծայ-

¹ Հմմտ. Աբեղեան հոյն տեղ էջ 70.

² Տես Աբեղեան, նույնտեղ էջ 21 համաձայն «Ազգ. հանդէս» II. 179, և I. 310. Բայց վերոլիշեալներից պէտք է եզրակացնենք, որ այս ուսիշ հոգածութիւնները, ինչպէս մեռելի քթում խոնկ դնելը, հանգուցեալի հոգու «ճանապարհորդութիւնը շէպի միւս աշխարհ դիւրացնելու և աշխարհ հոգու ապագայ կեանքը բարեւաւելու» համար չեն, ինչպէս պ. Աբեղեանը

աւած նւէրների զգայական վայելումին մեռեալ հոգին ոչ միայն կարող և կարօտ է ենթադրուած¹, այլ նա նոյն իսկ մասնակցում է մարդկային զարճութիւններին: Այս կերպ ըմբռնելը յարադուում է շեռ. այսօր հացերի մէջ², Մեռելամաշի (քելիս) ժամանակ ննջեցեալի հոգին ընդունուում է իբրև ներկայ, նոյն իսկ իբրև ինքը — հիւրասիրողը: Անտեսանելի կերպով այդ մասնակցողից քաշւելով, սովորութիւն շարձաւ ճաշի ժամանակ նորա մասին գովասանքով խօսել և առհասարակ մեռեալների մասին լաւ ասել կամ ուրինչ (de mortuis nil nisi bene): Ճաշին մասնակցողները ուրում և խմում են մեռեալի հոգու ներկայութեամբ և նորան էլ մասն օրաժին հանում, գերեզմանի նոր հողակոյտի վրայ մի բաժակ զինիւ ածելով (ինչպէս այդ անում են օրինակ Թիֆլիսում) և աւելացած ուտելիքն ու խմելիքը գերեզմանի մօտը թողնելով հեռանում են: Մեռելաճաշը մատաղի կամ հոգեհացի անւան տակ կրկնուում է յաճախ մեռեալի հոգու յիշատակին³:

է ենթադրում, այլ պարզապէս հոգին քաղցած չըթողնելու համար: Հոգին խնամելը ամեն բանից առաջ ուղււած է ղէպի նրա ֆիզիկական կեանքն ու բարեւաւումը: Ննջեցեալի քթածակների մէջ խունկ գետեղելը, մեռեալը օրհնած ջրով լւանալը, սպիտակ սաւանով փաթթելը, նրա զգեստները մաքրելը, կրօնական ծէսով անբիծ ք կատարելը հօ նպատակ ունին հոգու կրկին միացումը մարմնի հետ ախորժ և մաքուր դարձնել: Հոգին սովորաբար քթի միջովն է կատարում իր ելումուտը և խունկը իր հոտի ախորժալի գրգռումովը հաճելի կը դարձնի նրա վերադարձը (տես նաև Արեւեան, նոյն տեղ, էջ 23): Մաքրութեան համար էլ լւանում են թէ մաքմինը և թէ չորերը և պատանքում են միայն սպիտակ կտորով, որովհետև հետևաբար մարմնի և չորերի մէջ՝ հոգին էլ կաշտորութիւն: Մահւանից լիտոյ ամբողջ ութն օր՝ ինչպէս և կիրականութեան, ճրագ վառ թողնելը ոչ թէ «հոգու ճանապարհը ղէպի միւս աշխարհը լուսաւորելու» համար է, այլ հակառակ ուղեորութիւնը լուսաւորելու համար, որպէս զի վերադառնալիս (և ոչ ահն կողմը գնալիս) ճանապարհները խաւարի մէջ չըմղնեն ու նեղանան, կամ ինչպէս ինքը պ. Արեւեան մի ուրիշ տեղ (էջ 24) գրում է՝ «երդիքից ներսը թքելով և անիծելով» չըհեռանան, իրենց հետը տանելով տան բաշխաւորութիւնը:

¹ Շուլց, նոյնտեղ, էջ 253.

² Արեւեան, նոյնտեղ, էջ 69. «Նախնեաց հոգիները իրենց սերունդիւ զարճութիւններին մասնակցում են նա».

³ հմտ. Արեւեան, նոյնտեղ էջ 23.

Ինչպէս մի հնչեական ասացւած էլ պարտում է՝ լինն անցքեր ունի մարմինը, որոնցից կարող է հոգին դուրս գալու¹։ Երբ ինքն իրան խեղճորէ (ինքնասպան par excellence, քանի որ հրագիններ գոյութիւն չունէին շեռ ևս), արգելում է հոգուն մաքուր անցքերով իր ճանապարհը գտնելու, սա ստիպւած կը լինի անմաքուր ճանապարհներով անցնել։ Հետեանքը կը լինի այն, որ կը պղծւի հոգին, որի հետ և մարմինը. որովհետեւ հոգին կարող է իրկին միանալ մարմնի հետ և կընտրի Պշտ սոն ճանապարհը, որով նա հեռացիլ էր։ Աս թէ ինչով մեկնելու է որ եկեղեցին մերժում է ինքնասպաններին մաքուր մեռեալների շարքում—հասարակաց դեբեզմանոցում ապաստարան տալու։

Սկզբում մեռեալների համար առանձին հանգստարաններ չեն եղել, այլ իրենց հանգիստը գտել են ուղղակի այնտեղը, ուր նորա շաշարեւ են ապրել։ Մեռեալին լծաշէլը աւելի ուշ ժամանակաց սովորութիւն է և արդիւնք ոչ թէ առողջապահական կամ ուրիշ որևէ տեսակէտի, այլ այն բանի, որ զիջալիւնները ուտելով յիակի միտը և, որ զլիսաւորն է, յորա հետ միասին և արիւնը, կ'ոչնայունէին ուրեմն մեռեալի հոգին. այդ պարծառով սովորութիւն դարձաւ յիակը ծածկել քարերով. մեռեալին թաշիւը ալ թէ առողջապահական պաշտօնականների որոշումն է, այլ միայն կրօնական շարի շանուած կանոններին» բաւականութիւն տալու համար է, որ Անտիգոնը հողով թեթև ծածկում է իր եղբոր յիակը. բարեպաշտութեան մաքուր զգացմունքներ կարող են միացած լինել սրան, բայց իսկապէս որոշող մտապատկերը արդէն Իլիականում մեզ հանդիպածն է, ուն է թէ՛ լծաշէլի հոգին միւս կողմը հանգիստ չէ գտնում²։ Թաշման արարողութեանը ներկայ եղողները ջերմեռանդութեամբ մօտենում են գերեզմանին և ամեն մէկը մի բռնան հող է աւելացնում վրան. այս միկնոջն սովորութիւնը եղել է նաև Հռոմեական յոյների մօտ, որոնք մրաժուում էին թէ հոգին այնքան ժամանակ հանգիստ

¹ Դուլգէ, նոյնտեղ, էջ, 331.

² E. Rohde—Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen (=է. Ռոհէ.—Պսիխէ «Հոգի. Ողբաշարութիւնը և Անմահութեան հաւատքը Յոյների մէջ») Freib. in B. 1890-14.

չէ գտնում և չի հեռանում իւր գիակ մարմնից, որքան ժամանակ նա վստահ չէ, թէ գիակը ոչնչանալուց արդէն ապահոված է։ Մեր երկրի զանազան կողմերում պատահում է մարդ շատ գերեզմանների, աւելի ճիշտ՝ քարակոյտերի, այս ինչ քաջի, այն ինչ հսկայի, դեռի, և այլնի անունով, բայց իրօք և է ցեղի, սերունդի նախահայրերի—ազնաւորների գերեզմաններին¹, ուր ամեն անցորդ իր բարի պարտականութիւնն է համարում մի քար վերցնել և աչդ կոյրին աւելացնել։ Մեր աշխարհ մեծ-մեծ գերեզմանաքարերը ապահովում են գիակը գիշակներին ճարակ շառնալուց, այսինքն հոգու վերջին ապաստարանը ոչնչութեան մարտիլուց փրկում են։

Մի ժամանակ էլ մարդիկ իրենց մեռեալները հէնց իրենց բնակարանների մէջն են թաղել, իսկ մի ու է անկիւնումս վառում գոյութիւն ունեցող մի սովորութիւնից ապահովապէս կարելի է եզրակացնել, թէ մեր նախահայրերը մեռեալները թաղել են իսկ մէջ, ուր երբեմնակի այցելութեան էին դալիս հոգիները։ Խըթման հրեկոյնանները ընտանիքի ամենակրօնները վառելով մի մօմ և խընկամանի մէջ խոնկ ծխելով, շրջում է տան բոլոր մասերը, մտնում է ամեն մի չարկի և շինութեան մէջ, ասելով. «շնորհաւոր Քրիստոսի ծնունդ և յայտնութիւն (կամ ըստ պատշաճի՝ յարութիւն), ծնւաւ և մեզ մեծ աւելիք»։ մտնում է ամեն տեղ՝ ուր մարդ չկայ, ուր նոյն իսկ բնակութեան համար չէ սահմանւած, ամենուրեք պիտի կրկնէ նոյն խօսքերը։ Այդպէս էլ հարկաւոր է. որովհետեւ պատմելից մէկը կտրող էր այնտեղ թաղւած կամ նրա հոգին պատահմամբ այդ րոպէին այդտեղ լինել²։ Այս սովորութեան միակ նորութիւնը անկասկած Քրիստոսի անունով շնորհաւորելն է։

¹ հմմտ. Արեւեան. նոյնտեղ, էջ 71.

Կարծում ենք թէ ազնաւորի (ազն-աւոր ? խմբ.) գլխաւոր նշանակութիւնն է ցեղի նախահայր. իսկ «հսկալ» (Riesen), ինչպէս Պ. Արեւեանն է թարգմանում, երկրորդական նշանակութիւնն է, ըստ սրում նախահայրը, ցեղի սկզբնահայրը, երեակալել է իբրեւ մեծ, ուժեղ, քաջ—հսկալ մէկը, որով այս գալափարը միայն է առաջին Ազնաւորների քարակոյտ գերեզմանները երբեմն մի քանի մէտր երկարութիւն ունին, ժամանակի ընթացքում կուտակւած քարերի պարճառակ բայց և այնպէս ասում է թէ, աղնաւորը, շատ երկար լինելուն համար, ծունկից ծալած են թաղել։

² հմմտ. Արեւեան, նոյնտեղ էջ 23.

Հոգիների սիրած մի բնակարանն էլ Թոնիրն է, որն արդէն ըստ ինքեան մի սուրբ փեղ է¹. Թոնիր շէնքերը ալսինքն Թոնիրի վերայով մի կողմից միւսն անցնելը, ինչպէս 'և Թոնիրի շուրթը նստած՝ ունեւ շարժելը՝ մեղք է համարուում, որովհետեւ հոգիները կ'անհանգստանան: Թոնիր շէնքողը պէտք է շէնքը քանդէ, այսինքն նոյն շարժումը հակառակ կերպով կատարէ: Հոգին մեծ ուրով է Թափառում և մինչև իսկ բնակում Դիակի մօտերը, նորա շրջակայքը²: Տեղ-փեղ կայ այն հաւարքը, թէ մեռեալի հոգին քաշ է գալիս Դիակի շուրջը մինչև այն բոլէն, երբ Թաղման արարողութիւնը կատարելիս՝ երգուում է փառք ի բարձունս. այսում են նոյնպէս թէ հրեշտակը առնելով ննջեցեալի հոգին, բարձրանում է մինչև ամպերը, ուր չար ու բարի հրեշտակները կուխեն մշում այդ հոգին տիրապետելու համար, մինչև փառք ի բարձունս՝ երգելու բոլէն (երբ, ինչպէս յայտնի է, ծիսակատարութեան ժամանակ սկսում են փոսումը զգուշաժ ննջեցեալի վրայ հողն ածել), որ ժամանակ բարի հրեշտակները յաղթելով՝ դանում են հոգին Աստուծոյ յանձնելու:

Նախամարդկանց մօտ նշանաւոր մեռեալների համար սովորութիւն է Դառնում առանձին գերեզմաններ շինել, որոնցից առաջ են դալիս ապագայ մարտունները, վանքերը, փաճարները և այլն, որոնք Դառնում են հոգիներին պաշտօն մարուցանելու կեդրոններ: Եւամբարանների (Grabanlage) շինութիւնը փաճարների զարգացման սկզբնակէտն է³: Բոլոր եկեղեցիների մէջ, որոնք շինւած են բոլորովին նոր ժամանակներում, ամփոփւած կան սուրբերի նշխարներ կամ նոցա մասունքները: Նշխարները կամ մասունքը փակւած են լինում մի գերեզմանում, որը սովորաբար մի առանձին բաժանմունքի—մարտուի մէջն է լինում: Այս սուրբերի գերեզմանները հրաշքի և բժշկութեան աղբիւրներ են և նոցա բժշկական

¹ Արեւեան, Նոյնփեղ, էջ 6, 67: Թոնիրի սրբութիւնը մեր պատաները, չաճախ ալնպէս են բացատրում թէ ալնփեղ եփում է հաց, որը եկեղեցու ս. խորհրդի նիւթն է, ինչպէս և գինին, որոնց գետին Թափուղի և Կոթոփողի ապքերը կը կուրնանու:

² Հմմտ. Արեւեան. Նոյնփեղ, էջ 18.

³ Լիպպէրտ—Լրօնները, էջ 243:

ամենալաւ շարման—ոչ թէ հողն է իբրեւ հող, այլ իբրեւ մի իր, որի վրայ սուրբի շւաքն է ընկել: Մշոյ Ս. Կարապետ վանքում իբր թէ Լուսաւորչի ձեռքով Յովհ. Մկրտչի նշխարներից մի մասը թաղւած է այսպէս կոչւած՝ Վ. Կարապետի գերեզմանո-ում: Գերեզմանի կողքին կայ մի փոս, ուստից ուխտաւորները հող են վերցնում և տանում իրենց հետ ու դործածում իբրեւ բժշկական միջոց, իբրեւ շեղ (գերեզմանի հողը ամենեւին չէ պակասում, որովհետեւ վանքի ծառաները դորա հոգսը քաշում են):

Հողին իբրեւ նիւթեղէն մի իր, ուրեմն պարածութեան մէջ, պիտի ունենար մի կերպարանք: Այնպիսի բացատրութիւններ, թէ հոգին քառակուսի է, ինչպէս Պիւթագորաս, կամ թէ նա մի շըրջան կամ գնդակ է կազմում, ինչպէս Արքիդասն է ենթադրում, կամ թէ նա ամենանուրբ արոմաներից է բաղկացած՝ ինչպէս Ռէմոկրիտ և Էպիկուր կարծում էին, իբրեւ փիլիսոփայական խորհրդածութիւնների արգասիք, այստեղ սպասել կարելի չէ շեռ ևս¹. Հոգին մարդու միւս ինքն է. հոգեբանական երգերի մէջ փոփոխակի կերպով մարմինը և հոգին ընդունում են իբրեւ իսկական մարդը, ընա ինքը². այնտեղ մարդը կրկին գոյութիւն ունի—իւր զգայական երևոյթով և իւր անտեսանելի պատկերով (Abbild—յունաց eido-
lon, հռոմ. genius, արաբ. ջին, պարս. Ֆրաւաշի, եգիպտ. քա), որը մարդու մահամբը ազատ է դառնում: Երազը բացատրում էին նրանով, որ մարդու քնած ժամանակը միւս-ինքը—հոգին—գործում է և ուրիշ հոգիների հետ յարաբերութեան մէջ է մտնում: Մենք պահել ենք շեռ այսպէս կոչւած հոգեհամարը (Seelenzahl), այսինքն՝ մարդկանց թիւը իմանալու համար չենք հարցնում ո՞ր քան մարդիկ, այլ քանի՞ հոգի, այն պարզ պարճառով որ նա ինքը, իսկական մարդը և նորա էութիւնը համարել ենք նորա հոգին: Հոգին ունի սովորաբար մի երկրորդ մարդու, մի ուրիշ փոքր մարդու, մանրանկարի ((homme en miniature, homoneulus) կերպարանքը³:

¹ Շուլցէ, նոյնտեղ, էջ 333:

² Ռոհդէ, նոյնտեղ, էջ 5:

³ Մի նկար կար կախւած մի եկեղեցում, որը պատկերացնում էր

Բայց հոգիները պարզեցուցում են նաև մի քանի որոշ փնտրանքների կերպարանքով՝ չիրի թռչուններ, մասնաորայեա իրրե աղանձներ, իբրև միջագնեք, մեղունք, չարկապէս իբրև թիթեռներ (psyche = հոգի և թիթեռնիկ)։ Հոգիները ներկայացնում են նաև իրրե սողուններ, որոնց չարկապէս օձերը և մողեսները պարայտուում են։ Չորքաքանի կաթնասուններից հագու փնտրանքներն (Seelenthier) են մասնաորայեա մուկը, աքիս և կապուռն¹։ Հայերը ամենայն երկիրշածութեամբ են վերաբերում իրենց շէնքի մէջ բնակութիւն հաստատած օձին, և նորան հալածելը կամ սպանելը ու է յժբաղշութեան նախադրան համարում։ Այդ օձը շատ անգամ բնորոշում է մարդկային կերպարանք և շեղութեան շէնքում դալիս է օգնութեան, կամ անարդարութիւն կատարած շէնքում պատժողի շէնք սրանձնում։

Թռնիրների մէջ, մանաւանդ ական մէջ բնակում են նախահայրերի հոգիները²։ Վանեցու համար մեծ ուրախութիւն է, եթէ մի թիթեռնիկ իր ապաստանը զոյել է իրենց թռնիրի ական մէջ, շապապիւրի հոգու ներկայութիւնն է աւելում և նշանակում է տան բաղդաւորութիւնը³։

Մարդու կենդանութեան ժամանակ ևս հոգին կարող է երբեմն երբեմն հեռանալ մարմնից. սակայն այս ելումուտը մեծ վտանգների ենթակա է. նա կարող է ճանապարհը կորցնել և այլ ևս վերադառնալ կարենալ։ Մի պարմաժքում հոգին՝ մողէի կերպարանքով, քնացողի բերանից դուրս է գնում, անցնում է մի առու՝ սորա վրայ դրած սրի վրայով, բայց չկար վերադառնալ չէ կարող, քանի որ սուրը վերցւել էր։ Քնացած կախաղի բերանից հոգին կապուի կամ կարմիր մկան կերպարանքով դուրս է վազում. կարելի

Յովաննէս Մկրտչի զլսատումը—արիւնաթաթախ մի զուխ ափսէի մէջ դրած ներկայացում է մի թագաւորական զգեստով կնոջ, իսկ վերեւում մի խումբ հրեշտակներ, որոնք ամպերի մէջ փաթթած մի սփռեալմած երեխայ—Յովաննէսի հոգին—շէնքի երկինք են բարձրացնում։

¹ Շուլցէ, Նոյնոքել, էջ 335.

² Հմմտ. Աբեւան, Նոյնոքել էջ 74 և հետեւեալները.

³ Աբեղեան, Նոյնոքել, էջ 67, և հետեւեալները.

⁴ Հմմտ. Աբեղեան, Նոյնոքել, էջ 55.

է հոգու կրկին վերադարձը արդելիլ, ուրեմն կախարչը սպանել, իթէ նորա մարմինը շուռ տալով՝ բերանի մուտքը րեշտիփոխելը¹։ Այդ պատճառով մեր պատանները մեզ արդելում են զիշեր ժամանակ թուրքերի գերեզմանոցների (զղճոսերի) մօտովն անցկենալ որովհետեւ հոգիները կապուի (սովորաբար սե կապուի) կերպարանքով ման են գալիս և քաջած ժամանակ կարող են մեղ տուրել։ (Յաջանի է, թէ, թուրքերը իրենց մեռելաների շիալը գերեզմանում չեն ծածկում անմիջապէս հողով, այլ թողնում են մի ազապ տարածութիւն և շէպի շուրսը մի անցք, մի ծակ, որը յետոյ զիշակերների երթեկուղիներն է ծառայում)։

Յաճախ գործ է ածում բարկացած մէկը՝ իր հակառակորդի թուլութիւնը ցոյց տալու համար, այս ասացածքը. «նա ինչ մարդ է որ, վզակով թիցը բռնեմ, հոգին ափիս մէջը կը շնի» — Նա մի ճշնճրջկան չափ էլ հոգի չունի։ Երևում է որ հոգին մի իր է, որը մի թռչնի պէս է երևակայւում, որ հակառակորդը հազիւ ամենափոքր թռչնի—ճնճչուկի չափ մի հոգի ունի²։ Աշաւին, մանաւանդ սպիտակ աշաւին՝ իբրեւ արշարների և սե աղաւը իբրեւ չարերի հոգին մտնելը սովորական է շատ տեղւ խիստ հասակաւոր պատանւ յատկապէս չարախօս և կախարչ նկատւածը, շուռ ևս կենդանութեան ժամանակ կոչւում է «սե աղաւ»։ Մէկի տան կտուրի կամ բակի ծառի վրայ նստած աղաւի կրկալը նշանակում է թէ մի չար հոգի վազախօսում է իրենց մասին. այդ պատճառով էլ զգուշութեան միջոցներ են ձևոք առնում, օրինակ՝ չարախօս և չար աչք նկատւածի դրան շէմքի փայտից գոշունի մի կտոր տաշում են շանակով ու բերում թոնիրը զցում ու վառում։

Սուերը իբրեւ հոգի մասամբ պահել է շեռ իր նշանակութիւնը—պատանները երեսաներին զգուշացնելով՝ ասում են. «որ—

¹ Շուլցէ, Նոյնտեշ, էջ 333.

² Պրն. Արեշեան գրում է (Նոյնտեշ էջ 10. համաձայն «Ազգ. հանդէս» J. 317) թէ՛ «բոլոր ինչպէս հասակաւորների, նոյնպէս և երեխաների հոգիները հաւասար մեծ են նկատում»։ Կան տեղեր զուգէ, որ աշխատէ և բաւց վերով չափաւորածքը գործածելով Սալմասթցին ինչպէս և վանեցին մտածում է իսկապէս հոգու մեծ և փոքր լինելու մասին, չափաւոր և աւել մրաժոյշ լինան ծնունդ են մեր մեծանոցի, փոքրոյ՝ բաւերը։

դիս, շաքի հետ չեն խաղայ. գիշերը երազում է կը տեսնես, կարող է գալ և խեղդել քեզ: Տանը անկարգութիւն անող աշակերտին՝ արեւի առաջ դրած մի ամանով ջրից պատի վրայ անդրադարձած շողջը ցոյց տալով, զգուշացնում է պառաւ տատը, թէ՛ վարմիր սքաղաղը կ'երթայ և վարժապետի ականջին լկը խօսի անկարգութեան մասին:

Շատ բնական է, որ հոգին՝ իբրեւ իսկական մարդ, իբրեւ մարդու գործող լեռն ունենալու է մարդու կենդանութեան ժամանակւայ բարոյական արժանիքը: Եթէ մէկը իր կենդանութեան ժամանակը բարի էր, բարի է և նորա հոգին. եթէ հակառակը, այսպէս էլ սա Բարի և չար որոշում է նոցա կենցաղավարութեան և գործունէութեան համաձայն, և միևնոյն հոգին կարող է մէկը բարի՝ միւսը չար համարել: Այսպէս մեր դրացի ժողովրդի Աստուծոյ անունը—Պարսկաց Daevas, հայերէն դել—չար ոգու նշանակութիւնն է սրացել:

Ինչպէս կենդանի մարդկանց մէջ բարեկամներ և թշնամիներ կան, այդպէս և հոգիների մէջ. սակայն երկուսին ևս հարկաւոր է պաշտել, խնամել¹: Ամենադարձական խնամքը կայանում է նոցա կերակրելու մէջ, որը ծնունդ է տալիս զոհաբերութեան սովորութեանը: Հոգիների ամենախոշոր կերակուրը նոյնպէս հոգին է, այսինքն մարդուս արիւնը: Մարդակերը խմելով ուրիշի արիւնը՝ կրկին նպաստակի է հետեւում. նախ՝ դորանով իր հոգին է ունշացնում. (մտաբերէք մեր արիւննուշոր, արիւննարբու, արիւննածարաւ բառերը): Այժմ դեռ շատ տեղ քուրդերի, Կովկասեան զանազան ցեղերի և լեռցնի հայերի մօտ գոյութիւն ունի արեան վրէժ լուծելը մարդակերի նման: Եթէ սոցա թշնամին իր բնական մահով մեռել կամ ուրիշի ձեռքով սպանւել է, բաւականութիւն սրացած չեն համարի դեռ, իրենք պէտք է սպանեն, յատկապէս նորա արիւնը

¹ Պ. Աբեղեանը հաւաստիացնում է (Նոյնտեղ էջ 7) թէ՛ մեղանում թէպէտ պախենում են սև՝ ծխաման դեղից, սչարունքո՞ւից, բայց նոցա չեն պատում: Սակայն ուրիշ աթիւ գրում է՝ (Նոյնտեղ էջ 13) — «հանգստեալ չար (վնասակար) հոգին հաշտեցնելու համար ուտելիք և խմելիք իբրեւ ընծալ, զոհ են տալիս նրան» (Հմտ. Նոյնտեղ էջ 96). «բայց (Բիւրդերը) սիրելուց չէ որ պատում են նրան (Ա. Սարգսին), ալ վախից»:

խոսեն կամ թափեն այն անձնաստութեան զերեզմանի վրայ, որի մահւան վրէժը սոքա առաջադրել են լուծել: Ենթադրուում է թէ նոր մորթած կենդանու տաք արիւնը խմելն էլ մէկին ուժեղ, սրտոգր կը դարձնի. այդ աղդեցութիւնն ունի նաեւ աքաղաղի սիրտը առանց ծամելու կուլ տալը. սա ամենալաւ միջոցն է համարուում մութից վախեցող երեխաները սրտոգր դարձնելու համար: «Արիւնդ կը խմեմ», գոսում է իւր հակառակորդի վրայ սաստիկ նեղացած մէկը, դրանով սպառնում է՝ թէ իր հակառակորդը մարմնով կը հոգով, ամբողջովին ոչնչութեան կ'ենթարկէ¹:

Հոգեպաշտութիւնը սկսում է իբրեւ առանձին-առանձին ցրած հոգիների պաշտամունք. բայց այսպիսի մի քաջ է միայն մինչև հաւատալաշտութիւնը (նախահայրերի պաշտամունք, Ahnencult), ընտանիքի մեծ հօր հոգին դառնում է յետնորդների ընդհանուր պաշտամունքի առարկան: Աստուածներ հայր կոչելը, ինչպէս և իւրաքանչիւր ցեղի իր որոշ Աստուծոց՝ նախահօրից սերիլը սկսում է այս ժամանակ. իւրաքանչիւր ցեղ, ազգ, ունի իր յատուկ ցեղական, ազգային աստուածը, իր պաշտպանը, խնամողը (եբրայեցոց Եհովան էլ մի այդպիսի ցեղական աստուած էր): Ընտանիքի հայրերից մասնաւորապէս նրա հոգին առանձին պաշտամունքի նիւթ է դառնում, որը անսովոր, արտաքոյ կարգի ոյժով և ձիրքերով օժտւած էր եղել և շատ քաջագործութիւններ արել—հերոսը, որի պաշտամունքը անւանում ենք հերոսապաշտութիւն (Heroencult):

Աւելի ուշ, երբ շատ ընտանիքներ ի մի ձուլւեցան և կամ մի ընտանիք սաստիկ ուժեղացաւ և իշխանութիւն ձեռք բերաւ միւսների վրայ, ընդհանուր պաշտամունքի առարկան այս յաղթող, իշխող ցեղի նախահայրը դարձաւ, միւսներին երկրորդական տեղ տալով. իսկ բանաստեղծները, երգիչները այս երկրորդական աստուածները տիրող աստուծոյ ընտանիքի թելերի մէջը հիւսեցին, համարելով որդի, թու, եղբայր, եղբորորդի և այլն և այլն, յաղթած ցեղերը շոյելու և յաղթողի լուծը տանելի դարձնելու համար (օրինակ Հայկի և Արմենակի վերաբերմամբ պատմածը): Բայց այսպիսի խառնուրդից և միաւորումից յետոյ էլ դեռ այդ զանազան աստուած-

¹ Հմմտ. Աբեղեան, Տոյնոք էջ 11.

ները պահպանում էին իրենց մասնաւոր յարկութիւնը. քնում էր՝
արարչագործութիւնից որոշ մասեր վերագրել որոշ աստուածներին,
որպէս զի արագւէր քաղմատութիւնը (Polytheismus) իր խառ-
նիճաշանչ և բազմազան աստուածներով: Համեմատաբար շատ ուշ
միայն մարդը խորհրդածութեան առաւ, որ այսպէս բազմութիւ
աստուածներ չեն կարող գոյութիւն ունենալ իրար կողքին, որ յոգա-
մարդկային սրեղծագործութիւններ են, այլ պէտք է լինի մէկը,
մի բացարձակ էակ, ամենակալարեալ հոգին, մի իսկական Աստուած,
որն սրեղծել է ամենքը: Այդ եզրակացութեան է հասնում միաստ-
ւածութիւնը (Monotheismus), իբր թէ միաստուածեանի Աստուծը
իր մրաժողութեան արտադրութիւնը և իր ցանկութեան մարմնա-
ցումը չլինէր: